

MENŠINY A OCHRAŇOVANÉ SKUPINY - PONÍMANIE MENŠÍN

PhDr. Imrich Vašečka, PhD.

Září 2016

Problematika menšín má z rôznych perspektív rôzne podoby. Tento text pojednáva o tom, ako sa táto problematika javí z perspektívy jej hlavných aktérov (samotných menšín, dominujúcej spoločnosti a zo zdanlivo neutrálnej, racionálnej perspektívy vedy) a z hľadiska právne – politického a sociálne – politického. Text sa končí charakteristikou typov klasických menšín.

I. Pojem menšina z perspektívy rôznych skupín

Ak na pojem *menšina* pozeráme z perspektívy rôznych skupín¹, môžeme hovoriť o troch čiastočne sa prekrývajúcich modelových pohľadoch. O tzv. *reálnej perspektíve*, ktorá sa snaží vidieť problematiku menšín cez zdanlivo nestranný racionálny opis, o *perspektíve sociálno-kritickej*, ktorá pozerá na problematiku očami príslušníkov menšiny, čiže z perspektívy znevýhodnenia a možnej diskriminácie a o *perspektíve dominujúcej majority*, ktorá pozerá na problematiku menšín ako na problém s menšinami. Skutočné, empiricky sledovateľné prístupy sa pohybujú v priestore medzi týmito modelovo vyjadrenými perspektívami.

Perspektíva reálna (snaha o racionálny pohľad očami vedy)

Tento prístup k problematike menšín vidíme u tých, ktorí sa snažia o nestrannosť a objektivitu svojho pohľadu. Spravidla ide o predstaviteľov humanitných vied. Úplná nestrannosť a objektivita nie sú samozrejme možné, ale dá sa k tomu do istej miery priblížiť charakterizovaním znakov, ktoré sú pre menšiny typické. Mnohostrannosť problematiky menšín sa prejavuje v tom, že jednotliví autori zdôrazňujú rozličné znaky.

Ako jeden z prvých definoval pojem *menšina* Louis Wirth (1945: 347). Jeho definícia sa stala východiskovou pre tie čo nasledovali. Za menšinu považuje skupinu ľudí

„... ktorí sú vzhľadom na svoje fyzické alebo kultúrne znaky odlišovaní od iných v spoločnosti v ktorej žijú, a to preto, aby sa k nim odlišne a nerovnako pristupovalo, a ktorí preto sami seba považujú za objekty kolektívnej diskriminácie.“

Táto definícia uvádza ako najdôležitejšie znaky menšiny stigmatizujúci a nerovnaký prístup zo strany majoritnej spoločnosti, spoločnú identitu príslušníkov menšiny a ich presvedčenie o diskriminácii zo strany majority. Menšina teda nie je podľa Wirtha menšinou preto, že je menej početná, ale preto, že väčšina nad ňou dominuje spôsobom, ktorý menšina považuje za diskriminačný. Podľa tohto ponímania menšina je skupina, príslušníci ktorej si uvedomujú diskrimináciu zo strany majoritnej spoločnosti.

¹ Hovoriť o menšine a o väčšine ako o nediferencovaných skupinách nie je možné. Každá väčšina obsahuje množstvo skupín viac či menej rozdielných, z ktorých sa niektoré môžu za určitých okolností dostať do pozície menšiny. A každá menšina je tiež diferencovaná a niektorá z jej častí sa za určitých podmienok môže stať menšinou v menšine (napr. moslimské ženy v moslimskej menšine) a niektorá zase naopak súčasťou dominujúcej majority (napr. mnohí predstavitelia židovskej inteligencie v Uhorsku deklarovali koncom XIX. a začiatkom XX. storočia svoju príslušnosť k maďarskému národu a akceptáciou tohto ich prihlásenia Maďarmi sa stali súčasťou dominujúcej majority v Uhorsku).

Za vyvážený pohľad na to, čím sa vyznačuje menšina a vzťah menšina - majorita, možno považovať dnes už takmer 60 rokov starú definíciu Wagleya a Harrisa (1958). Menšinu definujú [podľa Simpsona a Yingera (1965: 17), tak, ako to uvádza H. Tajfel (1995: 7)]:

„(1) Menšiny sú podriadené časti komplexných štátnych spoločností; (2) menšiny majú zvláštne fyzické alebo kultúrne črty, ktoré sú dominantnou časťou spoločnosti nízko hodnotené; (3) menšiny sú jednotky vyznačujúce sa sebauvedomením, spájajú ich osobitné črty, ktoré majú ich členovia a osobitné znevýhodnenia, ktoré prinášajú tieto črty; (4) členstvo v menšine sa prenáša zákonom dedičnosti, ktorý spája nasledujúce generácie dokonca aj vtedy, keď chýbajú ľahko rozlíšiteľné osobitné kultúrne alebo fyzické črty; (5) príslušníci menšín majú tendenciu dobrovoľne alebo z nutnosti uzatvárať manželstvá v rámci skupiny.“

Ide o najkomplexnejšiu definíciu klasických menšín. Znaký menšín, ktoré uvádza, je preto potrebné bližšie charakterizovať.

Ad 1. O menšinách možno hovoriť iba vo vzťahu k makroštruktúre akou je globálna spoločnosť (v našom prípade ide o spoločnosť, ktorú tvoria občania ČR). Pritom platí, že menšina je v podriadenom postavení.

Znamená to, že menšina nie je menšinou pre svoj menší počet, ale preto, že majoritná časť spoločnosti nad ňou dominuje organizačne, kultúrne a sociálnym postavením svojich členov. Dominujúca majorita má preto *m o ž n o s ť* menšinu diskriminovať, páchať na nej násilie. Podriadené, nedominantné postavenie v makroštruktúre nesie riziko vystavenia násiliu a tým *m o ž n o s ť* byť diskriminovaný je znak, ktorý z danej skupiny robí menšinu. Bez tohto znaku nie je možné hovoriť o menšine. Početnosť nie je podstatná pre odlišenie menšiny a väčšiny. Nižší počet je ale spravidla sprievodným znakom skupiny, ktorá je v menšinovom postavení. Inými slovami, sociologický význam menšiny nie je totožný s významom matematickým. Pre zdôraznenie toho, že početnosť "nerobí" menšinu menšinou, je výstižnejšie hovoriť o menšine a dominujúcej časti spoločnosti, a nie o menšine a väčšine.

Ad 2. Znaký, o ktoré sa opiera menšinový status, majú charakter kultúrnych znakov, a to aj vtedy, keď ide o znaky fyzické (farba pleti, tvar nosa, hlavy a pod). Fyzické znaky sa stávajú zvláštnymi a takými, ktoré človeka vydeľujú nie preto, že existujú, ale preto, že im spoločnosť prisudzuje takýto význam. Mechanizmus kategorizácie ľudí na základe určitých rozpoznateľných znakov (napríklad fyzických), ktorým kultúra danej skupiny prisudzuje význam „naš – nie náš“, je normálnou súčasťou skupinotvorného procesu. Ale to, čo z jedných ľudí robí príslušníkov menšiny a z iných dominujúcej majority je spájanie týchto znakov s určitými vlastnosťami - niektoré s negatívnymi, iné s pozitívnymi. Ide už nielen o proces kategorizácie, ale aj stigmatizácie, ktorý ľudí s negatívne hodnotenými znakmi zaraďuje do menšiny a legitimizuje tak nerovnaké zaobchádzanie s nimi, prípadne až diskrimináciu a vylúčenie zo spoločnosti. A ľudí s pozitívne hodnotenými znakmi zaraďuje do dominujúcej majority a legitimizuje ich nadradené postavenie. O tom, ktoré znaky budú ako hodnotené rozhoduje samozrejme kultúra dominujúcej majority, jej kultúrny kánon. Napríklad fyzický znak „mať bielu pokožku“ vypovedá o tom, že taký človek nie je dobre chránený pred UV žiarením. Ak ale tento znak budeme spájať s vlastnosťami ľudí a považovať ho za symbol výnimočnosti a príslušnosti k nadradenej rase, ide o proces „prisudzovanie významu“, ktorý je predpokladom následného procesu stigmatizácie, vydeľovania a pod.

Stretávame sa tu s problematikou stigmatizácie, stereotypov, predsudkov, netolerancie, diskriminácie, s problematikou obetného baránka a perzekučných stereotypov a perzekučných schém činností. V tejto súvislosti treba zdôrazniť, že pokiaľ príslušníci danej skupiny nie sú

na základe svojich znakov nízko a horšie hodnotení a vďaka tomu vystavení riziku diskriminácie, nejedná sa o menšinu. Treba ale rozlišovať medzi znevýhodnením a diskrimináciou. Napríklad, je vysoko pravdepodobné, že ťažko telesne postihnutému človeku nebude daná možnosť stať príslušníkom vysokohorskej záchrannej služby. Ide o znevýhodnenie, nie o diskrimináciu. Diskrimináciou to bude vtedy, keď spoločnosť bude mať možnosť poskytnúť tomuto človeku účinnú kompenzačnú pomôcku, ale pre jeho dajme tomu etnicitu tak neurobí.

Ad 3. Subjektívna deklarácia príslušnosti k menšine je pre jej existenciu veľmi dôležitá. Menšina neexistuje bez vedomia svojich členov, bez vedomia toho, že majú spoločnú identitu označovanú ako MY, ktorá ich odlišuje od ONI, od majority.

Subjektívna deklarácia príslušnosti k menšine súvisí s dôsledkami marginalizácie a exklúzie členov menšiny zo spoločnosti. Najdôležitejším dôsledkom je, že menšina sa začína sebaobranne uzatvárať a narastá v nej pocit skupinovej diskriminácie, ale tiež vnútroskupinovej solidarity. Do svojej kolektívnej pamäti a identity si tak zabudováva reakciu na to, že jej majority vydeľuje, resp. kedysi vydeľovala menšinové postavenie. Táto reakcia dostáva v kolektívnej pamäti menšiny podobu mýtov, vlastného výkladu historických udalostí a pod.² Výsledkom môžu byť v identite menšiny aj majority zabudované vzájomné predsudky.

Ad 4. Členstvo v menšine sa dedí a dedí sa nielen biologicky, narodením sa do nej, ale predovšetkým, a to treba zvlášť zdôrazniť, kultúrne.³ Znamená to dve veci.

Menšina je z hľadiska času svojho trvania skupinou dlhotrvajúcou, čiže trvá dlhšie ako život jednej generácie jej členov. Každá menšina má preto rozvinuté mechanizmy, ktorými zabezpečuje kontinuitu svojho trvania. V prvom rade je to nevyhnutná potreba zabezpečiť biologickú kontinuitu prirodzenou reprodukciou cestou rodenia sa stále nových a nových príslušníkov menšiny, menej často prijímaním nových členov z radov záujemcov o členstvo. Prirodzená reprodukcia však nestačí, musia za ňou nasledovať mechanizmy ochrany, rozvíjania a odovzdávania kultúrneho dedičstva a kolektívnej identity ďalším generáciám.

A po druhé, menšinovosť (ako znak dedený kultúrne) označuje status skupinový, nie individuálny. Jednotlivci sa ho preto nemôžu ľahko, iba z vlastného rozhodnutia, zbaviť. K tomu je potrebný súhlas tak menšiny, ako aj majority. Príslušnosti k menšine sa jej členovia môžu zbaviť tromi spôsobmi, ktoré opisuje Tajfel (1995: ??) – splynúť s majoritou za súhlasu menšiny aj majority, zmlčať svoj menšinový pôvod a vytvoriť si tak možnosť na splynutie

² Napríklad Slováci majú z obdobia, kedy boli v menšinovom postavení, v kolektívnej pamäti pocit krivdy a nedôvery voči Maďarom ako ku skupine, ako k národu. Slováci majú takisto svoj vlastný výklad udalostí z obdobia spoločného spolunažívania s Maďarmi. A majú aj svoj výklad udalostí, na ktoré sa odvolávajú ako na svoju slávnú minulosť, z ktorej čerpajú legitimitu svojej existencie ako národa. Tým istým udalostiam však napríklad Maďari prisudzujú iný význam a vidia ich v inom svetle. Inak povedané, samotné udalosti nie sú podstatné, dôležité sú mýty, ktoré sú s nimi spájané, dôležitý je výklad udalostí, ktorý členovia minority akceptujú a v súlade s ním orientujú svoju kolektívnu činnosť.

³ To, že menšina trvá biologicky je výsledok reprodukčného procesu, samozrejme, ale fakt narodenia sa do skupiny ešte neznamená fakt prijatia za jej člena. Rozhoduje rituálny akt prijatia, čo je úkon kultúrny a nie biologický. Sú prípady, kedy rodina narodené dieťa neprijme. Zo starobylého Ríma napríklad poznáme zvyk položenia dievčaťa v košíku pred dvere na znak toho, že žien je v hospodárstve už dosť a ten, kto sa zľutuje, môže si dieťa vziať. Stredovek tiež poznal odkladanie detí, tentokrát pred dvere kláštorov. Dnes ich odkladáme v baby boxoch, niekedy aj na chodbách nemocníc. Práve tak, ako naturalna skupina prijíma novonarodeného člena, práve tak ho môže po čase vylúčiť, resp. on môže zo skupiny sám odísť. V naturalných skupinách sa takéto dramatické udalosti stávajú málokedy, členstvo v nich je nám obyčajne prisúdené doživotne – aj s identitou a stigmou, ktorá s ňou súvisí. V otvorenej spoločnosti sú zmeny v príslušnosti ku skupinám, do ktorých sa narodíme, do istej miery možné bez takýchto dramatických následkov.

s majoritou, plniť všetky podmienky, ktoré majorita určila pre integráciu s ňou, čo je obyčajne proces, ktorý obyčajne trvá 2 – 5 generácií.⁴

Znak dedičnej príslušnosti k menšine je dôležitý pretože nám hovorí, že členmi menšiny sa nestávame z vlastného rozhodnutia, ale že sme do nich prijímaní obyčajne ritualizovaným a inštitucionalizovaným spôsobom (napríklad krstom, alebo aktom privítania na obecnom úrade a pod.). (toto pravidlo nespochybňuje ani niekoľko málo výnimiek, ktoré sa občas stanú). Preto menšinami nie sú rôzne spolky, tajné spoločnosti, politickí disidenti, náboženské sekty a pod., pretože členstvo v nich je dobrovoľné.⁵

Ad 5. Menšina má tendenciu reprodukovať sa endogamne. Inak povedané, menšina má tendenciu sebaobrane sa uzatvárať kultúrne aj biologicky, a to úmerne miere svojho ohrozenia. S rastúcim ohrozením rastie miera uzavretosti menšiny a endogamných vzťahov. Miera intolerancie, ktorá sa v tomto prípade prejavuje uzatváraním sa skupiny do vlastného „sňatkového bazénu“ môže byť na strane menšiny niekedy väčšia ako na strane majority. Všeobecne platí, že ak kultúrne a civilizačné rozdiely medzi menšinou a majoritou sú tak veľké, že obidve tieto skupiny nie sú schopné ich v krátkom čase jednej až dvoch generácií prekonať, alebo nie sú ochotné ich prekonávať, menšina a často aj majorita sa uzatvárajú do seba a medziskupinové manželstvá sú sťažené, niekedy takmer nemožné. Endogamia má viac kultúrny ako biologický charakter.

Ak menšina aj majorita patria do toho istého kultúrneho okruhu, stretávame sa s niekoľkými situáciami, ktoré sú o rozdielnom stupni kultúrneho a civilizačného rozvoja. Ak je menšina výrazne rozvinutejšia ako majorita, má menšina niekedy pocit výnimočnosti, ktorý sa môže spájať až s vedomím civilizačnej misie. Tento postoj menšiny je potom prekážkou pre uzatváranie medziskupinových manželstiev.⁶ Ak máme opačnú situáciu a menšina je kultúrne a civilizačne na tak nízkej úrovni, že bez pomoci majority nie je v stave prekonať rozdiel medzi nimi, možnosť medziskupinových manželstiev je sťažená na strane majority.⁷

Napriek svojej mnohodimenzionálnosti uvedená definícia nerieši dve veci, o ktorých hovoria nasledujúce dva prístupy k problematike menšín. Obidva tieto prístupy sú dôležité pre právno-politické aj pre sociálno-politické opatrenia, ktoré zabezpečujú ochranu a rozvoj ľudí v menšinovom postavení.

Táto definícia nehovorí o tom, že za určitých podmienok má majorita tendenciu uzatvárať sa voči príslušníkom niektorých skupín, čoho dôsledkom je nielen obmedzenie

⁴ Najčastejšie sa tak deje vtedy, keď majorita aj menšina prestanú určité znaky považovať za znaky menšinovosti. Ak sa tak nestane a príslušník menšiny vydelenej na základe daného znaku sa rozhodne menšinu opustiť, tak možno očakávať, že sa pre obidve skupiny stane zradcom a žiadna ho neprijme za člena.

⁵ Nie je ale dobrovoľné pre deti, čo situáciu trochu komplikuje. Členstvo v nich si dieťa nevolí, rodí sa do týchto skupín, ich obmedzenia sa pre dieťa stávajú jeho sociálnym postihnutím. Ide napríklad o sociálne prostredia skupín permanentnej chudoby, skupín s alternatívnym životným štýlom, vyznávajúce rôzne alternatívne hodnoty, idey, názory. Socializáciou v takýchto sociálnych prostrediach deti „získavajú“ postoje typické pre tieto skupiny, ich hodnoty, potreby, behaviorálne orientácie, špecifické videnie sveta vlastné týmto skupinám. Získavajú ich bez toho, aby si členstvo v týchto skupinách zvolili z vlastného rozhodnutia. Tieto postoje, hodnoty apod. sú im akoby vopred a neodvolateľne prisúdené, a to napriek tomu, že je zrejmé, že ich vopred vylučujú z možnosti rovnoprávne participovať na zdrojoch a príležitostiach spoločnosti. Je samozrejme sporné či spoločnosť má právo, kedy a do akej miery zasahovať do vnútorného života týchto skupín. Jedno však nie je sporné - spoločnosť je povinná zabezpečiť členom týchto skupín ŠANCU mať prístup ku zdrojom a príležitostiam, ktorých zdrojom sú prirodzené ľudské práva.

⁶ Príkladom sú enklávy karpatských Nemcov na Slovensku, u ktorých sa miera ich endogamie začala znižovať až od druhej polovice 19. storočia, príkladom sú tiež enklávy Čechov v Rumunsku, ktoré sa dodnes vyznačujú vysokou úrovňou endogamie, podobne Česi na Volyni, kde sa určitá miera endogamie udržala napriek brutálnemu asimilačnému tlaku sovietskeho režimu.

⁷ Príkladom je vzťah medzi príslušníkmi sociálne vylúčených rómskych lokalít v Českej republike a príslušníkmi dominujúcej majority v súčasnosti v Českej republike (podobne aj na Slovensku).

možnosti pre medziskupinové manželstvá a medziskupinovú sociálnu mobilitu, ale hlavne sociálne vylučovanie týchto skupín na okraj spoločnosti. Môže sa stať, že majorita takto „vytvorí“ menšinu zo skupín, ktorých príslušníci sa pôvodne ako príslušníci takejto menšiny nevnímali.⁸

Giddens (1999: 229) v súvislosti s tým rozoznáva menšinu v štatistickom zmysle a v zmysle sociologickom. Za menšiny v sociologickom zmysle považuje

*„[...] pouze skupiny, jejichž příslušníci jsou v nevýhodě oproti členům většinové populace a mají určitý pocit skupinové solidarity či soudržnosti. Tato vzájemnost a společné zájmy se obvykle umocňují, když se příslušníci menšiny stávají terčem předsudků a diskriminace. Příslušníci menšiny se sami často považují za 'vyčleněné' z většinové společnosti. Obvykle bývají do určité míry fyzicky a sociálně izolováni od společnosti jako celku, soustředěni v určitých čtvrtích, místech, nebo oblastech dané země. Jen zřídka dochází ke sňatkům s příslušníky většiny nebo jiných menšin. Příslušníci menšiny často aktivně prosazují **endogamii** (tj. sňatky jen uvnitř skupiny), aby si udrželi kulturní svébytnost.“*

Giddens teda menšinu chápe ako výsledok procesu sociálneho uzatvárania sa väčšiny a vylučovania „iných“ a ako výsledok snahy menšiny uchovať si svoju identitu.

Mechanizmus vylučovania sa môže týkať menšín, ako o nich hovorí definícia Wagleya a Harrisa, ale môže sa týkať aj skupín iného typu, napríklad ľudí, chudobných, s alternatívnym životným štýlom a pod. Ich členmi sa ľudia môžu stať už nielen faktom narodenia sa do skupiny a rituálneho prijatia za člena (napríklad krstom), ale aj ako dôsledok „osudu“, nejakej sociálnej či politickej udalosti (napr. ľudia môžu pre politické zmeny v krátkom čase prísť o majetok a postavenie a stať sa členmi prenasledovanej politickej menšiny, môžu sa zmeniť hranice štátu a ocitnú sa v susednom štáte ako príslušníci menšiny a pod.).

Uvedená definícia nehovorí tiež o tom, že menšinový zážitok, pocit „menšinovosti“, nie je vyhradený iba členom menšín, ale môžu ho autenticky prežívať aj členovia dominujúcej majority v súvislosti s plnením niektorej zo svojich sociálnych rolí. Pokiaľ Giddens vo svojom prístupe nespochybňuje dôležité kritérium menšiny, podľa ktorého sa skupina považuje za menšinu iba vo vzťahu k makroštruktúre, tak A. Toffler a H. Tofflerová (1996: 92-95) toto kritérium spochybňujú a stotožňujú menšiny so záujmovými skupinami a ešte širšie s rozmanitosťou skupín vôbec. V tomto zmysle sme každý členom nejakej menšiny, resp. niekoľkých menšín.

Tento prístup sa na prvý pohľad javí ako neužitočný, pretože ak sme všetci príslušníkmi nejakej menšiny, tak pojem *menšina* splýva s pojmom *skupina* a ako pojem, ktorý sa začal používať neskôr, sa stáva zbytočný. Zdanie však klame. Prístup Tofflerových rieši zložitú problematiku tých ľudí, ktorí v zmysle predchádzajúcich definícií nie sú príslušníkmi žiadnej menšiny, ale napriek tomu majú skúsenosť s menšinovým postavením. Ich zážitky, postavenie v spoločnosti a konanie sa neodlišujú od zážitkov, postavenia a konania tých, ktorí sú príslušníkmi klasických, tradičných menšín⁹. Dôležité je to vo vzťahu k sociálnej politike a sociálnej práci, kde je potrebné hovoriť o menšinách nielen ako o

⁸ Príkladom je idea rómskej identity. Etnicky definované národy v krajinách strednej Európy nie sú ochotné prijať Rómov ako svojich členov, aj keď väčšina Rómov sa deklaruje ako Česi, Slováci, Maďari apod. Niektorí rómski predstavitelia z toho usudzujú, že ak Rómovia nemajú ostať na okraji spoločnosti ako príslušníci etnickej populácie s nejasnou identitou, musí sa identita príslušníkov jednotlivých rómskych skupín doplniť zjednocujúcou rómskou identitou. Tzv. rómsky problém potom definujú ako problém etnický, na rozdiel od majority, ktorá ho definuje ako problém sociálny.

⁹ Ide o menšiny národnostné, etnické, rasové, jazykové, náboženské.

sociálnych skupinách, ale aj o menšinách ako o sociálnych kategóriách. Tento prístup umožňuje uvedomiť si, že sociálne intervencie používané v sociálnej práci s klasickými menšinami je možné využívať aj v práci so skupinami, ktoré s tradičnými menšinami nemajú zdanlivo nič spoločné, napríklad ľudia postihnutí zdravotne, mentálne, sociálne.

Celkove možno povedať, že keď tzv. objektívne definície hovoria o menšine, majú na mysli minimálne tieto znaky:

- členmi menšiny sa ľudia nestávajú na základe svojho slobodného rozhodnutia;
- fyzické znaky príslušníkov skupiny, na základe ktorých sú zaraďovaní do menšiny, sú definované kultúrne;
- k menšinám a menšinovým skupinám môže majorita pristupovať na základe týchto znakov nerovnako až diskriminačne, pokiaľ nie sú dostatočne legislatívne chránené pred takýmto prístupom;
- menšinovosť označuje skupinový status, nie individuálny a jednotlivci sa ho nemôžu ľahko a svojvoľne zbaviť;
- sociologický význam menšiny nie je totožný s matematickým významom menšiny ako početne menšej skupiny.

Perspektíva sociálne - kritická (pohľad očami menšiny)

V 70. a 80. rokoch minulého storočia sa v mnohých definíciách menšín začal klásť dôraz na nerovnaký prístup zo strany majority. Dávali ho do súvislosti s mocenskými vzťahmi a pomenovali ho ako dominovanie väčšiny a väčšinu pomenovali dominujúcou časťou spoločnosti. Zdalo by sa, že to nie je nič nové, na nerovnosť vzťahu väčšina - menšina upozornil vo svojej definícii už L. Wirth (pozri vyššie). Nová bola ale zmena optiky - z problematiky menšín, čiže problému, ktorý má majorita s menšinou, sa stala otázka vzťahu dominujúcej časti spoločnosti a menšiny. Dominujúca majorita sa učila nazerať tento vzťah aj z pozície menšiny a jej pohľadom. Majorita sa učila tiež rešpektu k menšinám.¹⁰ Malo to však jeden nedostatok - prílišné zdôrazňovanie mocenského aspektu vzťahu *väčšina - menšina*. Deformovalo to mnohodimenzionálnosť problematiky. O tom, či dané skupiny budú v spoločnosti považované za menšinu, alebo nie rozhoduje síce vo veľkej miere dominujúca majorita, ale nemožno prehliadať, že o tom rozhodujú tiež samotné tieto skupiny, a to tým, či sa rozhodnú sebaobranne uzavrieť a utvoriť menšinu a svojou neochotou integrovať sa, vnútiť majorite svoje menšinové postavenie (napríklad mnohé čínske komunity), alebo nie. Ide tiež o to, že mnohé skupiny, považované za tradičné menšiny, existujú nezávisle na tom, či im dominujúca časť spoločnosti z titulu svojho dominujúceho postavenia prideli alebo neprideli status menšiny. Tradičné menšiny existovali, existujú a budú existovať ako svojbytné skupiny nezávisle od vôle dominujúcej majority. Existujú nezávisle od toho, ako ich pomenuje a či im prisúdi alebo nie roľu menšiny.

Musil a Navrátil (1999) uvádzajú definíciu menšiny podľa Shaefera takto:

¹⁰ V krajinách, kde vládol komunistický režim sa to učíme iba odnedávna. Mnohé bývalé komunistické krajiny prešli obdobím takmer ničím neobmedzenej vlády politickej väčšiny, ktorá legitimitu svojej moci opierala o výsledky demokratických volieb. Vychádzali z presvedčenia, že spolu so získanou väčšinou získali aj právo svojvoľne rozhodovať o živote tých, ktorí ostali v menšine. Nepokryte uplatňovali zásadu, podľa ktorej víťaz berie všetko. Prejavilo sa to nielen nerešpektovaním a nereflektovaním názorov politickej menšiny, čiže opozície (napríklad na Slovensku v rokoch 1994 - 1998, v Maďarsku a v Poľsku čiastočne v súčasnosti), ale aj nerešpektovaním práv a potrieb etnických a národnostných menšín (napríklad na Slovensku vo vzťahu k maďarskej menšine v rokoch 1992 - 1998 a k rómskej menšine dodnes, do istej miery aj v ČR vo vzťahu k rómskej menšine, v krajinách bývalej Juhoslávie v 90-tych rokoch, vo väčšine krajín bývalého ZSSR dodnes).

„Shaefer (1996:5) definuje menšinu jako 'podřízenou skupinu, jejíž příslušníci mají významně méně kontroly nebo moci nad svými životy než mají příslušníci dominantní nebo většinové skupiny.' Charakteristickými znaky takto vymezené menšiny podle Shaefera jsou:

1. tělesné nebo kulturní charakteristiky, které jejich příslušníky odlišují od příslušníků dominantní skupiny,
2. zkušenost předsudečných postojů a znevýhodnění,
3. příslušnost k minoritní skupině není dobrovolná,
4. pocit solidarity s jinými příslušníky téže skupiny,
5. sňatky jsou uskutečňované obvykle mezi příslušníky téže skupiny.“

Sociálně – kritický přístup k problematike menšín považuje diskrimináciu menšiny a jej obmedzený prístup ku zdrojom spoločnosti za definičný znak menšiny. V súvislosti s tým sa zdôrazňujú ďalšie súvisiace znaky:

- exklúzia menšiny a súvisiace sociálne uzatváranie sa menšiny,
- skúsenosť znevýhodnenia a súvisiaci pocit skupinovej diskriminácie a na tom základe sa rozvíjajúca vnútrogrupinová solidarita menšiny,
- deklarácia príslušnosti k menšine nie je tak dôležitá ako pocit diskriminácie.

Bezvýhradné prijatie tohto postoja sa spája s vážnym nebezpečím pre samotnú menšinu. Tento prístup hovorí o tom, že za postavenie a situáciu menšiny zodpovedá dominujúca majorita. Ak ale menšina príjme tento uhol pohľadu nekriticky, bez reflexie, hrozí jej, že začne strácať pocit zodpovednosti za svoj osud a bude z neho stále viac obviňovať majoritu a stále viac si bude nárokovať pomoc z jej strany. Menšina sa dostane do pasce nárokovo-požadovačného postoja.

Prijatie tohto prístupu má tiež svoje dôsledky v oblasti politických vzťahov, a v oblasti sociálnej pomoci a sociálnej práce. Na pôde tohto prístupu sa hovorí nielen o občianskych právach jednotlivých príslušníkov menšinových skupín, ale aj o kolektívnych právach menšín. Z hľadiska metód intervencie sa na pôde sociálnej práce hovorí o potrebe antiopresívnych intervencií a o potrebe komunitného prístupu.

Perspektíva dominujúcej majority

Túto perspektívu charakterizuje jej konvenčný charakter a občiansky prístup.

Konvenčný charakter možno vidieť v tom, že dominujúca majorita udeľuje status menšiny sociálnym zoskupeniam podľa kritérií, ktoré v danom období považuje za správne.¹¹ Občiansky prístup okrem iného znamená rovnosť všetkých občanov pred zákonom. Zdôrazňuje, že vo verejnom priestore má každý občan rovnaké práva a rovnaké povinnosti, že pred zákonom sú si všetci rovní, že vyrovnávacie opatrenia sú neprípustné, pretože narúšajú rovnosť občanov.¹²

¹¹ Napríklad pred rokom 1989 neboli v Československu uznaní za menšinu Rusíni (boli považovaní za Ukrajincov), ani Rómovia (boli považovaní za československých občanov cigánskeho pôvodu) a o dnes pomenovanej a vyčlenenej kategórii LGBTI sa nikomu ani nezдалo.

¹² Ide o nepochybne správny prístup, ktorý je jedným z pilierov demokracie. Ako každý prístup aj tento obsahuje dilemu, a preto ho nie je možné uplatňovať bez zohľadnenia súvislostí. Ak sa príslušníci niektorej z menšín spravidla dostávajú do životných situácií, ktoré sami nedokážu riešiť, ak sami nie sú v stave zabezpečiť svoje riadne sociálne fungovanie, tak je potrebné použiť špecifické opatrenia na ich ochranu a ich rozvoj, ktoré sú ale v konflikte so zásadou rovnosti občanov. A navyše tieto špecifické opatrenia často vyžadujú použitie kolektívny a nie individuálny prístup. Ak táto dilema nie je uspokojivo riešená, dôsledky sú podobné, ako pri diskriminácii menšiny. Príkladom môže byť dlhodobá neuspokojivo riešená situácia vo vzdelávaní detí zo sociálne vylúčených rómskych lokalít a rodín.

Vďaka tejto perspektíve vidíme dva typy sociálnych zoskupení, ktorým dominujúca majorita udeľuje status menšiny. Ide o skupiny, u ktorých uznáva ich kolektívnu identitu (reálne uvedomovanú a žitú) a schopnosť kolektívne konať (reálne realizovanú skupinovú činnosť vo verejnom priestore). A v druhom prípade o určité sociálne kategórie, ktoré majorita pomenováva podľa nejakého spoločného znaku jej príslušníkov. Pomenovaním ich vyčleňuje, aby voči nim mohla uplatniť vhodné sociálne či politické intervencie (napríklad alkoholici, mladiství imigranti bez doprovodu, bezdomovci, v bývalom zriadení disidenti a pod.).

Tento prístup je necitlivý na riešenie situácie menšín, ktoré nie sú dostatočne silné a vyspelé, aby voči majorite uhájili svoju odlišnosť. To, že tento prístup vychádza z občianskeho princípu znamená, že príslušnosť k menšine sa považuje za záležitosť individuálnu, za vec každého jednotlivého občana. Identita menšiny ako skupiny, jej kolektívna identita, je pre verejný priestor v zásade nezaujímavá dovtedy, kým menšina nie je v stave do tohto priestoru vniesť svoje záujmy tak, aby sa stali legitímnym problémom celej spoločnosti. V podmienkach etnických štátov strednej Európy to znamená zvýšené nebezpečie asimilácie pre menšiny, ktoré nie sú dostatočne silné početne, politicky, ekonomicky, alebo kultúrne svojou identitou.

Prístup dominujúcej majority hovorí, že za svoje postavenie a situáciu si môžu príslušníci menšiny zväčša sami, resp. že pomôcť si musia predovšetkým sami, pretože štát im zabezpečí iba to, čo každému občanovi: rovné postavenie pred zákonom a rovný prístup k príležitostiam. Vyrovnávacie opatrenia sa považujú za ťažko prijateľné. Kolektívne práva menšín sú plne uznávané iba v oblasti ochrany a rozvoja ich špecifickej kultúry. Dôsledkom je zvýšené nebezpečie asimilácie a znížená úroveň uplatnenia a rozvoja príslušníkov tých menšín, ktoré sú ako celok z rôznych príčin menej rozvinuté. Ich príslušníci sa často z príčin, ktoré v konečnom dôsledku nezavinili, ocitajú v ťažkých životných situáciách. Tieto situácie nie sú bez pomoci majority schopní zvládnuť. Účinná pomoc z jej strany obyčajne predpokladá použiť na prechodnú dobu nejakú formu vyrovnávacích opatrení. S ich zavedením majú však majoritné spoločnosti v krajinách strednej Európy aktuálne problémy a menšiny majú v lepšom prípade problémy s integráciou (napr. niektoré skupiny stigmatizovaných imigrantov), alebo v horšom prípade sa jej príslušníci prepádajú do stále horších sociálnych podmienok a životných problémov a majú stále väčšie problémy adekvátne sociálne fungovať (napríklad Rómovia v sociálne vylúčených lokalitách).

II. Menšiny z perspektívy ich ochrany a rozvoja a integrácie a súdržnosti spoločnosti

Ak sa na menšiny pozeráme z hľadiska charakteru intervencií do problematiky menšín, tak môžeme hovoriť o prístupoch, ktoré svoju legitimitu čerpajú z potreby ochrany, rozvoja a integrácie menšín. Z inštitucionálneho hľadiska možno tieto prístupy členiť na právno-politické a sociálno-politické.

Prečo a ako ochraňovať

Ochrana a rozvoj menšín a menšinových skupín je potrebná z dvoch dôvodov. V prvom rade to prikazujú také hodnoty ako prirodzené ľudské práva a ľudská dôstojnosť, ktoré sú jedným z pilierov demokratického usporiadania spoločnosti a individuálnej slobody jej členov. Dôležitá je tiež hodnota, akú predstavuje primerané heterogénne zloženie spoločnosti.

Primeraná heterogenita spoločnosti, čiže jej zloženie z rôznorodých ale kompatibilných častí, je predpokladom jej normálneho fungovania a trvale udržateľného

rozvoja. Nadmerná heterogenita hrozí dezintegráciou a dezorganizáciou spoločnosti. Homogénne zloženie spoločnosti (napr. z hľadiska jej etnického zloženia, kultúrnej rozmanitosti a pod.) oslabuje zase jej schopnosť rozvoja. Homogénne zloženie je síce možné dosiahnuť, ale iba prechodne na krátke obdobie a cestou násilia zo strany štátu. Názorne to predviedli najmä nacizmus a komunizmus. Ale nielen. Celé 20. storočie ponúka takmer na všetkých kontinentoch príklady etnického, náboženského či ideologického násilia s cieľom dosiahnuť homogénitu spoločnosti na danom území. Žiadny z týchto pokusov nebol úspešný, „vyčistené“ etnikum či kultúra boli zakrátko nahradené iným a každý takýto pokus znamenal pre daný región či krajinu úpadok. Minimálne z pragmatických dôvodov je preto snaha o homogénne zloženie spoločnosti nežiadúca a nerozumná.

Ľudské práva majú charakter postulátu. Človeku prislúchajú prirodzene, treba ich rešpektovať a ochraňovať. Ochraňovať pred inými ľuďmi, pred inštitúciami, ktoré vytvoril človek, pred praxou moci a pred bezprávím. V tejto súvislosti nie je až také podstatné, či ľudské práva majú charakter nepísaného, ustanoveného prirodzeného práva, ktoré stojí nad právom pozitívnym, alebo či takéto prirodzené právo neexistuje a ľudské práva majú potom charakter práva pozitívneho. Podstatné je, že ľudské práva sú v oboch prípadoch odvodené z ľudskej prirodzenosti (individuálnej slobody a ľudskej dôstojnosti každého človeka), ktorá je chápaná ako spoločná všetkým ľuďom a vo svojej podstate alebo nemenná, alebo považovaná za stálu v danom čase.

Problematika prirodzených ľudských práv je významná vo vzťahu k ochrane a rozvoji menšín a problematika miery heterogenity a homogenity spoločnosti je významná vo vzťahu k integrácii menšín a súdržnosti spoločnosti.

Spôsob ochrany a rozvoja menšín závisia vo veľkej miere od toho, ako daná skupina vznikla a na základe čoho trvá. Možno povedať, že čím členstvo v skupine menej závisí od rozhodnutia jej členov (naturálne skupiny), tým viac rastú požiadavky na ochranu týchto skupín a členstva v nich.

Príslušnosť k menšine nie je výsledkom dobrovoľnej voľby, ale znakov, ktoré „udelil“ osud, zväčša narodením sa v určitej skupine, získaným postihnutím a pod. Sú ale situácie, kedy príslušnosť k menšine je výsledkom voľby. Z hľadiska ochrany a rozvoja takýchto menšín či ich príslušníkov ide o špecifickú situáciu, ktorou sa budeme zaoberať neskôr.

Ak príslušnosť k menšine je získaná narodením, alebo naturalizáciou v nej, je obyčajne trvalá a často prináša nevýhody ako taká, aj bez diskriminačného „príspevku“ majority. Títo ľudia nenesú žiadnu zodpovednosť a nemajú ani žiadnu zásluhu na tom, že sa narodili v menšinovej skupine. Vybrať si členstvo v nejakej inej, alternatívnej skupine, je pre nich nemožné, alebo takmer nemožné. Do svojej skupiny sa narodili, prípadne boli ňou osvojení, sú v nej plne socializovaní, stotožnení s ňou, majú jej identitu. Zmena tejto prirodzene získanej kolektívnej identity je niekedy nemožná, zväčša veľmi ťažká a nikdy nie je úplná. Navyše, členstvo v prípadnej novej skupine, napríklad v majorite, nezávisí iba od osobného rozhodnutia záujemcu, ale aj od prijatia touto novou skupinou. A ťažko očakávať od majority, že bez problémov prijme niekoho, koho už raz vylúčila, resp. kto bol už raz označený ako príslušník menšiny. Keďže títo ľudia majú iba obmedzenú možnosť zmeniť svoju identitu, dominujúca majorita je povinná menšiny ochraňovať a dbať na podmienky ich rozvoja.

V súlade s potrebou rešpektovať prirodzené ľudské práva a ľudskú dôstojnosť, majorita nesmie využívať svoje dominantné postavenie na prehlbovanie nevýhod menšinového postavenia, ktoré títo ľudia nadobudli prirodzene, bez vlastného pričinenia a diskriminovať ich za tieto znaky, používať voči nim násilie, ponižovať ich či inak znevýhodňovať. Menšinu musia pred týmito možnosťami chrániť minimálne zákony,

najlepšie aj kultúra rešpektu k potrebám, ktoré súvisia s menšinovým postavením a k osobitostiam menšinového videnia sveta.

Ochraňovať pred možnosťou diskriminácie a násilia však nestačí, ľudia v menšinovom postavení potrebujú mať podmienky pre svoj rozvoj individuálny aj skupinový. Ich znevýhodnenie, často spojené so sociálnou marginalizáciou či priamo vylúčením im zvyčajne znemožňuje prirodzený prístup k podmienkam pre svoj rozvoj. Napríklad deti, ktoré sú hluchonemé, alebo slepé, alebo žijú v sociálne vylúčených lokalitách a pod. potrebujú pre svoje úspešné vzdelávanie osobitné podmienky v oblasti metodiky a organizácie vzdelávania a jeho personálneho zabezpečenia, čo sa samozrejme premieta do zvýšených finančných nákladov. Ide o osobitné podmienky, ktoré deti z dominujúcej majority nepotrebujú a majorita ich potrebu často ani nevníma (napríklad potreba sociálnych podnikov, vzdelávanie v materinskom jazyku a pod.).

Neznamená to, že všetky menšiny zasluhujú ochranu a podporu za akýchkoľvek okolností. Napríklad, ak sa národnostná menšina usiluje o odtrhnutie štátneho územia na ktorom žije, ak požiadavky menšiny na rozvojovú pomoc nie sú vyvážené jej recipročným správaním, ak nie je možné požiadavky splniť (napríklad dvojjazyčná výučba v obci, v ktorej je iba minimálny počet žiakov danej národnosti) a pod. Podmienky neposkytnutia ochrany a podpory však musia byť vopred jasne stanovené a legitimizované do vnútra spoločnosti, ako aj navonok medzinárodnou kontrolou.

Potreba ochrany menšín, ich rozvoja a integrácie si vynútila odlišné vymedzenie menšiny v oblasti politických vzťahov a odlišné v oblasti verejnej politiky a sociálnej práce. Spoločné majú to, že menšiny chápu v širokom ponímaní. Za menšiny sú považované nielen klasické menšiny, ale aj všetky sociálne kategórie, ktorých členovia získali svoje charakteristické znaky nezávisle na svojom rozhodnutí (napríklad rôzne zdravotne, telesne či sociálne postihnutí ľudia), ale aj svojou dobrovoľnou voľbou (napríklad ľudia s niektorými druhmi závislostí). Tieto znaky, ktorým majorita pripisuje význam menšinových, vytvárajú v spoločnosti m o ž n o s ť znevýhodňovať, prípadne až diskriminovať ich nositeľov, pokiaľ spoločnosť neprijme proti takejto možnosti účinné intervencie. Tieto znaky majú trvalý charakter a obyčajne nie je možné ich vplyv na životnú situáciu a sociálne fungovanie ich nositeľov eliminovať bez pomoci dominujúcej spoločnosti.

Právne - politické hľadisko (prístup k problematike menšín z hľadiska politických vzťahov)

Z právne – politického hľadiska môžeme hovoriť o prístupoch k menšinám v režimoch autoritatívnych a demokratických.

Prístup k menšinám v autoritatívnych režimoch

Cieľom týchto režimov nebola ochrana menšín. Autoritatívny prístup sa spája s určitou ideológiou, ktorej slúži. Tej je podriadená aj politika voči menšinám. Ak za referenčný rámec budeme považovať minulé storočie, tak môžeme hovoriť o pohľade na menšiny a o opatreniach vo vzťahu k nim v režime fašistickom, hlavne v nacistickom, v režime komunistickom a v štátoch autoritatívnych s prevahou nacionálnej ideológie (napríklad Poľsko v medzivojnovom období 1926 – 1939,), alebo s prvkami fašistického režimu (napríklad Slovenská republika v rokoch 1939 – 1945). Okrajove sa budeme venovať nacistickému režimu, hlavne však režimu komunistickému.

Menšiny v nacistickom režime

Ideálom nacistického režimu bola tzv. geneticky zdravá spoločnosť rasovo čistých árijských nadľudí. Židia, Rómovia ale ani Slovania k nim v žiadnom prípade nepatrili. V plánovanej tisíc ročnej nastickej ríši tzv. menejcenní ľudia a menejcenné etniká nemali miesto a boli vraždené, resp. presídľované. V mene tzv. geneticky zdravej a silnej rasy boli zabíjaní zdravotne a mentálne postihnutí a psychiatrickí pacienti. V mene idey rasovej čistoty postihla rozsiahla genocída židovských a rómskych obyvateľov Európy. Židia boli vyvraždení takmer všetci, Rómovia z Nemecka a Čiech takisto. V perspektíve mal tento osud postihnúť aj obyvateľstvo slovanského pôvodu. Prvé pokusy týmto smerom robili nacisti už počas vojny s Poliakmi.

Menšiny v komunistickom režime

V plánovanej večnej komunistickej spoločnosti menšiny (etnické, národnostné, kultúrne, jazykové) tiež nemali svoje miesto. Režim niektoré z nich toleroval iba v tzv. prechodnom období na ceste ku komunizmu, v socializme.

Malá československá encyklopedie (1986) sa venuje iba národnostným menšinám (heslo *Menšiny* v tejto encyklopédii vôbec nie je) a definuje ich takto:

„Menšiny národnostní, část obyv. (příslušníků) státu, lišící se od převládající většiny obyv. z hlediska národnosti, jaz., náb. nebo rasy.“

Ako vidíme definícia hovorí:

- Menšinami sú iba menšiny národnostné¹³. Menšiny boli teda chápané v tom najužšom možnom význame.

- Menšiny národnostné sa ale môžu odlišovať Iným jazykom, náboženstvom či rasou. Túto nekonzekvenciu môžeme považovať za nasmelý pokus rozšíriť obsah pojmu *menšina* aj na iné skupiny ako národnosti.¹⁴

- Čo mal autor tohto hesla na mysli pojmom *převládající většina* definícia nešpecifikuje. Zo spojenia oboch slov (autor hesla potreboval zdôrazniť *väčšinu* tým, že ju upresnil ako *prevládající*) možno usúdiť, že marxisticko-leninská teória v socialistickom Československu chápala väčšinu nielen v zmysle početnej prevahy, ale aj mocenského dominovania.

Je príznačné, že definície menšiny na pôde marxizmu-leninizmu sa nezmieňovali o potrebe zachovať či ochraňovať menšinové spoločenstvá. Má to tri dôvody.

Komunistický režim považoval ochranu menšín za zbytočnú, pretože v komunizme žiadne menšiny nebudú. Zaniknú prirodzenou cestou vzápätí potom, ako bude odstránené

¹³ Nárok na existenciu mali iba menšiny národnostné. Možno preto, že ich existenciu nebolo možné prehliadnúť a možno aj preto, že to boli jediné menšiny, o ktorých hovorili Lenin a Stalin.

¹⁴ Komunistický koncept menšiny bol totiž v súlade s marxisticko-leninskou teóriou orientovaný iba na národnostné rozdiely. V textoch Lenina a Stalina sa nehovorí o politike menšinovej, ale národnostnej a československí korifeji komunizmu si zrejme netrúfli otvorene korigovať „klasikov“ marxizmu-leninizmu. V Poľsku, ktoré si v komunistickom bloku zachovalo určitú mieru autonómie, si s marxisticko-leninskou ortodoxiou robili menšie problémy, ale nie až tak malé, aby výrazne vybočili z rady. *Encyklopedia Powszechna* (1975, tretí diel) obsahuje osobitné heslo „Menšina“ a definuje ju takto:

„Menšiny, skupiny obywatelstwa daného štátu, ktoré sa odlišujú od väčšiny jeho obyvateľov svojou príslušnosťou národnou, rasovou, jazykovou alebo náboženskou; v užšom význame menšiny národné, ktoré sú v štáte, ktorý má inú etnickú väčšinu a nie sú na teritóriu, ktoré je vyčlenené politicky a administratívne v rámci federácie.“ (preklad I.V.)

Text ďalej rozsiahle opisuje národnostné menšiny, k iným typom menšín sa už nevracia. Je symptomatické, že Poliaci nehovoria o národnostných, ale o národných menšinách.

súkromné vlastníctvo a obmedzené vlastníctvo osobné¹⁵. Podľa tejto ideológie sa totiž každý automaticky stáva slobodným v tom najvlastnejšom význame toho slova v tom momente, kedy je likvidované súkromné vlastníctvo a tým aj vykorisťovanie človeka človekom. Súkromné vlastníctvo je podľa tejto ideológie považované v konečnom dôsledku za príčinu všetkej sociálnej nerovnosti a nespravodlivosti, v tom aj nerovného a nerovnoprávneho postavenia menšín. Menšiny ale nezačali zanikať. Preto komunisti prišli s myšlienkou, že v socializme, čiže v prechodnom období na ceste ku komunizmu, menšiny budú síce ešte existovať, predovšetkým národnostné, ale pomaly budú zanikať. A niektorým menšinám sa k zániku začalo napomáhať (napr. Rómom, Rusínom, Chorvátom, ktorí až do roku 1989 neboli uznaní za menšiny, alebo Maďarom, ktorí boli ako menšina v Československu uznaní až v polovici 50. rokov, alebo Nemci, ktorí boli uznaní až koncom 60. rokov). Za potrebnú sa považovala iba starostlivosť o kultúrny rozvoj tých menšín, ktoré boli za menšiny uznané. Ale aj táto starostlivosť bola považovaná za prechodný jav, pretože etnická a národnostná diferenciácia, ako údajný prežitok kapitalistickej minulosti, bude postupne prekonaná novým, revolučným konceptom proletárskeho internacionalizmu. Vtedy všetky negatívne diferencie zaniknú v celosvetovom bratstve proletárov oslobodených od vykorisťovania. Touto utópiou sa legitimizovala bezprecedentná asimilácia menšín vo všetkých krajinách komunistického bloku. V bývalej Juhoslávii, ktorá budovala komunizmus založený na spolupráci samosprávne riadených kolektív (teda aj menšín), nedochádzalo síce k asimilácii menšín, ale tam sa experiment so samosprávnym komunizmom skončil začiatkom 90. rokov vojnou medzi národmi, ktoré Juhosláviu tvorili.

Právo národa na sebaurčenie v komunistickom režime znamenalo ničím neobmedzené dominovanie tzv. štátotvorného národa v danom národnom štáte.¹⁶ Ukážkou typicky komunistického riešenia národnostnej otázky bola komunistická deformácia idey sebaurčenia národov. Komunistická propaganda sa snažila vytvoriť dojem, že politické usporiadanie socialistických krajín zabezpečuje národom slobodu tým, že rešpektuje ich právo na sebaurčenie. Ktorá národná pospolitosť (aj v podobe národnostnej menšiny) však môže

¹⁵ Napríklad v 50-tych rokoch minulého storočia riešili komunisti v Československu otázku, nakoľko má byť povolené vlastníctvo osobných áut a kto má mať také povolenie dostať a či byty môže stavať a vlastniť aj iný subjekt ako štát, do akej miery a komu má byť dostupný luxusný tovar a pod.

¹⁶ Právo na sebaurčenie národov sa v komunistických krajinách uplatnilo v niekoľkých podobách.

- Federatívne usporiadanie v Sovietskom Zväze. Vydávalo sa za modelový príklad harmonicky fungujúcej federácie. Skončilo se jej rozpadom. Osud pobaltských národov, ale aj Čečencov, Tatarov, Ukrajincov, Kazachov a ďalších je ukázkovým príkladom uplatnenia nie práva na sebaurčenie národov v komunizme, ale na to, že tento režim svojou totalitnou podstatou vytváral priestor pre uplatnenie nadvlády najsilnejšieho národa vo federácii. Politická moc v akomkoľvek totalitnom režime, aj v komunistickom, môže byť v rukách iba jednej politickej skupiny, ktorá sa v konečnom dôsledku opiera o početnú prevahu iba jedného národa; dvaja a viacerí totálnu moc nemôžu tvoriť, pretože by sa na nej museli najprv dohodnúť, čo však z definície nie je možné, pretože tam, kde je slobodné vyjednávanie a dohoda, tam nie je totalitná moc.

- Vytvorenie jednonárodných štátov. Boli etnicky zdanlivo homogénne, ale to iba preto, že existencia menšín sa ignorovala. Príkladmi sú Poľsko, čiastočne Maďarsko.

- Vytvorenie štátov s domináciou štátotvorného národa s legislatívou zdanlivo ochraňujúcou identitu národnostných menšín. Príkladmi boli Bulharsko a Rumunsko. V Bulharsku sa to skončilo otvoreným prenasledovaním Turkov a v Rumunsku Maďarov.

Československo a Juhoslávia sa do týchto modelov sebaurčenia akosi nevošli. Československo do tej miery, že na jeho pokus o autonómny vnútorný vývoj reagovala Moskva v auguste 1968 okupáciou Československa a formulovaním tzv. Brežnevovej doktríny, ktorá de facto zrušila právo na sebaurčenie. Vnútorný vývoj v Československu 60. rokov bol poznamenaný nielen snahou o revíziu komunistickej ideológie, ale aj snahou nájsť v 60. rokoch na pôde socializmu priestor pre rovnoprávny a spravodlivý vzťah oboch tzv. štátotvorných národov (Čechov a Slovákov) a národnostných menšín. Dnes vieme, že úspech bol vopred vylúčený pre totalitnú podstatu komunistického režimu. Podstatou Brežnevovej doktríny bolo nadradenie tzv. proletárskeho internacionalizmu nad národnú suverenitu, a teda aj nad právo národov na sebaurčenie, nehovoriac už o právach národnostných menšín. Pri prvom pokuse o seriózne riešenie vzťahov medzi národmi a národnostnými menšinami komunistický variant idey sebaurčenia národov teda zlyhal.

realizovať svoje právo na sebaurčenie a na národný/národnostný život a ktorá nie, to riešil režim nie podľa toho, či je toho schopná a či v tom smere nepotrebuje pomoc a ochranu, ale podľa politických záujmov dominujúcej majority.¹⁷

Nadradenosť princípu proletárskeho internacionalizmu nad právom na sebaurčenie a nad slobodným rozvojom etnických a národnostných spoločenstiev sa prejavila nielen brutálnym potlačením protikomunistického povstania v Maďarsku v roku 1956 a okupáciou Československa v roku 1968, ale aj vytvorením koncepcie „ľudu socialistickej krajiny“ - napríklad sovietskeho ľudu, ľudu socialistického Československa, socialistického Poľska atď. V koncepcii „ľudu“ dominovala nad etnickými, rasovými, jazykovými a náboženskými diferenciami zjednocujúca idea proletárskeho internacionálneho bratstva,¹⁸ ktorá mala v komunizme vyústiť do triedne, etnicky, nábožensky a pod. nediferencovanej spoločnosti.

Prístup k menšinám v demokratických krajinách

Právne - politické definície menšín slúžia v demokratických krajinách pre potreby ich politickej ochrany a zabezpečenia rovnakého prístupu ku všetkým členom spoločnosti. Menšina sa v súvislosti s tým ešte donedávna chápala v užšom ponímaní ako skupina, ktorá má naturálny charakter a pre jej naturálny charakter jej treba poskytnúť ochranu. Ide o menšiny, ktoré označujeme ako tradičné. (menšiny rasové, etnické, národnostné, jazykové a náboženské). V poslednom období sme svedkami snahy rozšíriť rozsah menšín hodných ochrany aj na skupiny s odlišným sexuálnym správaním a skupiny spájané s problematikou gender. V krajinách strednej Európy sú tieto nové tendencie vnímané na pôde politických vzťahov menej ústretovo, ako na pôde sociálnej politiky a sociálnej práce.

Právne - politické definície zaznamenali určitý vývoj. Ako príklad môže slúžiť vývoj pojmu *menšina* na pôde Spojených národov. Ide o definície vytvárané preto, aby mohli medzinárodnému spoločenstvu slúžiť ako vodítko pre ochranu menšín. Packer (1993, podľa Lord 1999: 26) uvádza tri definície z rôznych období:

Z roku 1950:

- „a) Termín menšina zahŕňa iba ty nedominantní skupiny populace, ktoré majú a chcú zachovať stárou etnickou, náboženskou a jazykovou tradíciu alebo charakteristiky zreteľne odlišné od ostatní časti populace;*
- b) takovéto menšiny by mali zahŕňať dostatočný počet osôb schopných samostatne*

¹⁷ Napríklad Rusínom sa právo byť národom alebo aspoň národnostnou menšinou nepriznalo a boli donucovaní stať sa alebo Ukrajincami alebo Slovákmi. Slováci si až do roku 1968 museli vynucovať a vyvzdorovávať právo na národnú existenciu a znášať označovanie za *buržoáznych nacionalistov*, a to napriek tomu, že v Slovenskom národnom povstaní v roku 1944 dostatočne preukázali svoju slobodnú vôľu žiť v spoločnom štáte s Čechmi, ale ako rovný s rovným.

¹⁸ Problémom bol ani nie tak univerzalizmus tejto idey, ale to, že toto bratstvo sa mohlo uskutočňovať iba pod vedením komunistických strán ako tzv. avantgardy proletariátu. Z nich najviac avantgardná bola strana v Moskve. Myšlienka proletárskeho internacionalizmu sa tak v oblasti vzťahov medzi etnikami a národmi stala v komunistických krajinách paravanom asimilačnej politiky tzv. štátotvorných národov, medzi ktorými dominoval národ ruský, ktorý bol dávaný za príklad ostatným. Menšinám to významne zmenšovalo priestor na obranu pred asimilačným tlakom. Ten bol síce trvalý a silný, ale nebol tak brutálny, ako otvorený tlak stalinskej varianty komunistického režimu koncom 40. a začiatkom 50. rokov minulého storočia na samotnú existenciu niektorých menšín. Išlo o násilné presídľovanie Maďarov v Československu; Rusínov – Lemkov v Poľsku; Ukrajincov z Poľska na Ukrajinu; Poliakov z územia dnešnej západnej Ukrajiny pred druhou vojnou na Sibír, po vojne do Sliezska, ktoré pripadlo Poľsku; násilné presídľovanie Tatárov, Čečencov, Litovcov, Lotyšov, Estónov z ich tradičných území na iné územia v rámci vtedajšieho Sovietskeho Zväzu; vysídlenie prevažnej väčšiny príslušníkov nemeckých tradičných menšín z krajín strednej Európy atď. Znamenalo to etnickú homogenizáciu rozsiahlych území, ktoré boli predtým etnicky heterogénne.

vymezit tyto charakteristiky.

Členové takovéto menšiny musejí být loajální ke státu, jehož jsou součástí. (UN Doc. E/CN.4/358).“

Z roku 1979:

„Početně menší skupina obyvatel státu v nedominantní pozici - jejíž členové mají příslušnost tohoto státu - disponuje etnickými, náboženskými a jazykovými charakteristikami, odlišujícími se od zbytku populace, a vykazují, byť jen implicitně, vědomí solidarity zaměřené na ochranu vlastní kultury, tradice, náboženství nebo jazyka. (UN Doc. E/CN.4/Sub.2/284/Rev.1 at para.568)“

Z roku 1985:

„Skupina obyvatel státu, tvořící početně menšinu v nedominantní pozici uvnitř státu, disponující etnickými, náboženskými nebo jazykovými charakteristikami, které jsou odlišné od charakteristik většiny obyvatel, mající vědomí vzájemné solidarity, motivované, byť jen implicitně, kolektivní vůlí přežít, a jejímž cílem je dosáhnout rovnosti s většinou, jak ve skutečnosti, tak podle zákona. (UN Doc.E/CN.4/Sub.2/1985/31 of 14/5/85 at para.181)“

Vývoj, akým prešlo medzinárodné spoločenstvo pri chápaní problematiky menšín je zrejmý, keď postavíme vedľa seba kľúčové slová z jednotlivých definícií: **zachovať** (r. 1950), **ochrániť** (r. 1979), **dosiahnuť rovnosť** (r. 1985). Tieto kľúčové slová predznamovali aj akcenty, ktoré medzinárodné spoločenstvo kládlo v jednotlivých obdobiach do popredia pri riešení problematiky menšín.

Situácia v Európe má z hľadiska ochrany menšín a menšinovej problematiky vôbec svoje špecifiká a prejavujú sa aj v prístupe k vymedzeniu pojmu *menšina*.

Po páde komunizmu v Európe sme na jednej strane svedkami zjednocovania sa kontinentu, ale zároveň aj rastu rozsahu a intenzity etnických konfliktov a zvýšenej pozornosti, ktorá sa venuje prevencii diskriminácie rôznych typov menšín. Sme svedkami snahy o také právno-politické definície menšín, na ktorých by bolo možné postaviť menšinovú politiku mnohokultúrnej zjednotenej Európy. Jedným z takých pokusov je aj definícia, ktorú uviedol Niessen Jan (2000: 25-26) v publikácii o rozmanitosti a súdržnosti pre Radu Európy. Uvádza:

„Neexistuje žiadna obecně přijímaná právní definice menšiny. V nejlepší případě mezinárodní organizace a různé národní vlády rozpoznávají menšiny podle jejich etnických, rasových, jazykových nebo náboženských zvláštností. Tento termín obvykle označuje osoby bydlící na území státu a mající k danému státu historické a pevné vazby, přičemž se zároveň vyznačují etnickými, rasovými, náboženskými nebo jazykovými rysy, které si přejí uchovat. ... Aniž bychom ztratili ze zřetele nesmírnou rozmanitost těchto skupin, označujeme je v této Zprávě souborným termínem Menšiny. To, co mají společné navzájem i s imigranty, je skutečnost, že se liší od většinových, resp. dominantních skupin společnosti z hlediska etnického nebo národnostního původu, kultury, jazyka, náboženství a barvy pleti.“

Vidíme, že menšina sa na pôde moderných právno-politických definícií, ktorých cieľom je politika tolerancie, pomoci a rovnosti, chápe takto:

- ide o občanov určitého štátu, ktorí majú k územiu, ktoré obývajú, pevné historické väzby;
- prislúcha jej ochrana, pretože je v nedominantnej pozícii;
- ide o skupiny, ktoré si prajú uchovať svoju osobitosť a sú schopné formulovať svoju spoločnú vôľu, inými slovami nejde o sociálne kategórie bez skupinovej identity;

- nejde iba o etnické, resp. národnostné menšiny, ale o široký vejár skupín etnických a rasových, národnostných, jazykových a náboženských.

Menšinami v politickom diskurze teda nie sú sociálne kategórie, ktorých hlavnou charakteristikou je niektorý zo sociálnych znakov uplatňovaných v štatistike či v sociálnych analýzach (napr. zdravotne postihnutí, ľudia vo veku 80 a viac rokov, týrané deti a pod), ani krátkotrválne skupiny a skupiny, ktoré nemajú naturálny pôvod.

Sociálne – politické hľadisko (prístup k problematike menšín z perspektívy verejnej politiky a sociálnej práce)

Na pôde verejnej politiky a sociálnej práce sa menšiny chápu v kontexte ich menšinového postavenia, do ktorého sa dostávajú pri riešení životných situácií a sociálnych problémov. Ochrana a pomoc zo strany verejnej politiky a sociálnej práce je teda aktuálna nielen vo vzťahu k tým, ktorí sú v postavení, ktoré spoločnosť uznáva ako menšinové, ale aj vo vzťahu k tým, ktorí sú členmi majority, ale v určitých oblastiach majú zážitok „menšinovosti“, získali skúsenosť s menšinovým postavením. Deje sa tak v súvislosti s niektorou z ich sociálnych pozícií a rolí - najčastejšie tou, ktorá súvisí alebo s ich postihnutím, alebo s tým, že majority negatívne hodnotí nejakú stránku ich správania a činnosti, udeľuje im stigmú a na jej základe ich zaraďuje do osobitnej, nižšie hodnotenej sociálnej kategórie. Títo ľudia získavajú skúsenosť s menšinovým postavením a svoje konanie orientujú v súlade s ňou. Na pôde verejnej politiky a sociálnej práce sa tak stretávame s príslušníkmi takýchto sociálnych kategórií, aby vo vzťahu k nim bolo možné používať intervencie verejnej politiky a sociálnej práce. Ide o ľudí rôzne zdravotne a telesne postihnutých, ľudí ktorí sú týraní, s rôznymi druhmi závislostí a pod. a pritom ani zďaleka nie je možné hovoriť o nich ako o skupine. Ide tu často o sociálne kategórie, príslušníci ktorých majú v najlepšom prípade vedomie spoločného osudu a spoločne zdieľaného zážitku menšinovosti, ale nemajú spoločnú skupinovú identitu a schopnosť kolektívne konať, čo by z nich mohlo urobiť menšinu chápanú ako skupinu. Systémy právnej aj sociálnej ochrany by mali preto citlivo registrovať a reagovať na osobitosti životných situácií a sociálnych problémov, ktoré sú údelom nielen príslušníkov menšín, ale aj príslušníkov týchto často marginalizovaných sociálnych kategórií v rámci majority. Okrem iného to znamená, že striktná hranica vytýčená konštatovaním, že o menšine možno hovoriť iba vo vzťahu k makroštruktúre, neplatí, ak hovoríme o ochrane a rozvoji menšín na pôde verejnej politiky a sociálnej práce.

Na pôde verejnej politiky a sociálnej práce sa menšiny chápu v širokom ponímaní. Za menšiny sa považujú nielen klasické menšiny, ale aj všetky sociálne kategórie, ktorých členovia získali svoje charakteristické znaky nezávisle na svojom rozhodnutí, majú trvalý charakter a spoločnosť môže iba zmiernovať ich negatívne dôsledky (napr. rôzne zdravotne, telesne či sociálne postihnutí ľudia). Za menšiny sa ale považujú aj sociálne kategórie, ktorých členovia získali svoje charakteristické znaky svojím dobrovoľným rozhodnutím a bez pomoci spoločnosti často nie je možné sa ich zbaviť (napr. ľudia s niektorými druhmi závislostí, niektoré druhy bezdomovectva, niektorí členovia sociálne vylúčených lokalít, niektorí ľudia po ukončení trestu odňatia slobody). Tieto znaky vytvárajú možnosť pre znevýhodňovanie ich nositeľov.

V prípade príslušníkov sociálnych kategórií ide o ľudí, ktorí sú pre svoje telesné, duševné či sociálne postihnutie diskriminovaní, resp. im diskriminácia hrozí a v súvislosti s postihnutím riešia podobné situácie a prežívajú podobné neistoty a nezdeliteľné pocity ako príslušníci spoločnosťou uznávaných menšín. Často majú vedomie spoločného osudu, ale

nemajú spoločnú skupinovú identitu, nevykonávajú skupinovú činnosť a nevytvárajú tak sociálne skupiny. V zmysle právno-politických definícií, ktoré slúžia pre tvorbu politiky, v tom aj sociálnej, nie je možné považovať ich za príslušníkov nejakej menšiny, tvoria iba sociálnu kategóriu (napríklad mentálne postihnutí, ľudia starí, invalidní, týrané deti a pod. sú sociálnou kategóriou, nie sociálnou skupinou)¹⁹. Možno sa však domnievať, že ak sa v sociálnych intervenciách pristupuje k týmto ľuďom výlučne individuálne a nie aj ako k príslušníkom menšín,²⁰ tak efekty týchto intervencií nebudú adekvátne vynaloženej námahe.

Postihnutie narúša plynulosť spoločenských vzťahov v každodenných činnostiach či už pre ťažký stupeň postihnutia, alebo preto, že majorita to tak vidí. Ak ale opatrenia, ktoré spoločnosť prijíma v súvislosti s týmto postihnutím nepresahujú rozsah tohto narúšania, ide o prirodzené znevýhodnenie ľudí s postihnutím a nie o diskrimináciu. Napríklad, predpisy pre vydávanie vodičských preukazov nedovoľujú vydať takýto preukaz zrakovo postihnutým; zrakovo postihnutí sú v tejto oblasti znevýhodnení, ale nie diskriminovaní. Ale iba do toho času, kým nebudú na svete technické riešenia, ktoré toto postihnutie dokážu kompenzovať, napríklad umelými očami, alebo autami – robotmi, ktoré nás odvezú samé, bez nášho zásahu, tam, kam budeme potrebovať. Ak takéto kompenzačné pomôcky budú všeobecne dostupné, ale nejaká kategória ľudí nebude mať k nim prístup, pôjde o ich diskrimináciu a nie o znevýhodnenie.

René Girard na túto tému píše (Girard, 1997: 26):

„Někdy bývá těžké nalézt hranice mezi racionální diskriminací a svévolnou perzekucí. Z politických, morálních, lékařských atd. důvodů dnes některé formy diskriminace považujeme za rozumné a přitom se podobají dřívějším formám perzekucí; tak tomu je například s karanténou, již se v případě epidemie musí podrobiť každý, kdo by mohl být nakažlivý. Ve středověku lékaři odmítali představu, že by se mohl šířit fyzickým kontaktem s nemocnými.“

Znevýhodnenie nie je výsledkom diskriminácie, ale neschopnosti spoločnosti technicky kompenzovať druh a stupeň daného postihnutia. Ide teda o dôsledok postihnutia zdravotného alebo mentálneho, ktoré zapríčiniť, že niektoré zdroje spoločnosti a príležitosti sa pre postihnutého stanú nedostupné. S postihnutím sa rodíme (napríklad ľudia s vrodenou vadou zraku), alebo ho získame (napríklad pri auto havárii, v dôsledku choroby a pod.). Spoločnosť ale pre mnohé takéto situácie má riešenie, ktorým postihnutie odstraňuje, alebo aspoň zmierňuje (okuliare, vozík, bezbariérové bývanie, sociálne dávky, služby, sociálna práca a pod.). V závislosti od miery odstránenia dôsledkov postihnutia pre život človeka hovoríme o veľkosti jeho handicapu. Handicap má teda, na rozdiel od postihnutia, jednoznačne sociálny charakter a závisí od možností spoločnosti a od jej schopnosti ich adekvátne použiť.

Inou vecou je, ak spoločnosť technicky vie postihnutie kompenzovať, ale nemá možnosť urobiť to vo vzťahu ku všetkým, napr. ekonomickú možnosť, logistickú a pod.

¹⁹ Stretávame sa však aj s príkladmi takých postihnutých, o ktorých už nemôžeme povedať, že tvoria iba sociálnu kategóriu. Títo ľudia sa už zorganizovali a konajú spoločne a tým si budujú aj svoju skupinovú identitu (napr. ľudia na vozíkoch, ľudia hluchí a nahluchlí apod., ktorí sú združení v asociáciách, ktoré dbajú na ochranu ich záujmov).

²⁰ To znamená s rešpektom k ich osobitnému postaveniu v ktorom sú ohrození kolektívnou diskrimináciou zo strany majority a s rešpektom k ich osobitnému videniu sveta. Často to znamená používať intervencie komunitnej práce.

Literatúra

- Giddens, A., 1999. *Sociologie*. Praha: Argo.
- Girard, R., 1997. *Obětní beránek*. Nakladatelství Lidové noviny.
- Marger, M. N., 1991. *Race and Ethnic Relations. American and Global Perspectives*. Belmont, California: Wadsworth Publishing Company, p. 45.
- Mucha, J., 1992. Demokratyzacja i mniejszości kulturowe. Pp. 31-42. In: *Studia Socjologiczne*. 124 - 125. č. 1 - 2.
- Navrátil, P., 2003. Menšiny. Pp. 16-18. In Navrátil, P. (ed.), 2003. *Romové v české společnosti*. Praha: Portál.
- Niessen, J., 2000. *Rozmanitost a soudržnost. Nové úkoly v oblasti integrace imigrantů a menšin*. Vydavatelství Rady Evropy.
- Packer, J., 1993. On the Definition of Minorities. In: Packer, J., Myntti, K., 1993. *The Protection of Ethnic and Linguistic Minorities in Europe*. Abo Akademi University. Finland. Citované podľa: Lord, Ch., 1999. Národnostní menšiny v Evropě a ve světě: Politické otázky. Pp. 25-32. In: Gabal, I. a kolektiv, 1999. *Etnické menšiny ve střední Evropě*. Praha: G plus G.
- Simpson, Yinger, 1965. ??? Podľa: Tajfel, H., 1995. *Sociálna psychológia menšin*. Bratislava: Minority Rights Group - Slovakia.
- Tajfel, H., 1995. *Sociálna psychológia menšin*. Bratislava: Minority Rights Group - Slovakia.
- Toffler, A., Tofflerová, H., 1996. *Utváranie novej civilizácie. Politika tretej vlny*. Bratislava: Open Windows.
- Wagley, C., Harris, M., 1958. *Minorities in the New World*. New York: Columbia University Press. Podľa: Tajfel, H., 1995. *Sociálna psychológia menšin*. Bratislava: Minority Rights Group - Slovakia.
- Wirth, L., 1945. The Problem of Minority Groups. In: Linton, R. (ed.). *The Science of Man in the World Crisis*. New York: Columbia University Press.
- Zpráva... 2002. *Zpráva o situaci národnostních menšin v České republice za rok 2001*. Praha: Úřad vlády České republiky - Rada vlády pro národnostní menšiny, červen 2002.
- Zpráva... 2003. *Zpráva o situaci národnostních menšin v České republice za rok 2002*. Praha: Úřad vlády České republiky - Rada vlády pro národnostní menšiny, červen 2003.
- Weber, M. 1925. *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*. Warszawa: PWN.